

PhD értekezés tézisei

Weisz Boglárka

**Vámok és vámszedés az Árpád-kori
Magyarországon
(Történeti áttekintés, adattár)**

Témavezető: Kristó Gyula †
Zsoldos Attila

Szeged
2006

I.

Az Árpád-kor köztudottan a magyar középkor leginkább kutatott korszaka, azonban a gazdaságtörténeti kérdések, ezen belül a vámtörténet, a 20. század eleji virágzását követően nem állt a történészek érdeklődésének előterében. A vámhelyek kutatásának fontosságát már Wenzel Gusztáv hangsúlyozta 1872-ben tartott akadémiai felolvasásán, amikor Nyitra vármegye 15. századi vámhelyeit ismertette.¹

Mindössze négyen voltak, akik – nem számítva a harmincadtörténet, illetve az egyes vámszedő-helyek történetére vonatkozó irodalmat – összefoglaló jellegű értekezésben, tanulmányban taglalták a magyar vámrendszer kialakulásának történetét. A gazdaságtörténeti, a vámrendszer, ezen belül az Árpád-kori vámszedőhelyekre vonatkozó kutatások nem tartoztak, és ma sem tartoznak a magyar történetírás divatos témái közé: a nemzetközi történettudományban

¹ Wenzel Gusztáv: Nyitra vármegyének XV. századbeli vámhelyei. Tanulmány hazánk közlekedési viszonyainak történetéhez. Értekezések a történeti tudományok köréből. II/II. 1872.

ezzel szemben évtizedek óta virágzik a gazdaságtörténeti kutatás.

Jelen értekezés arra vállalkozik, hogy – igazodva a magyar történetírásban hagyományosan érvényesülő korszakhatárokhoz – a vámrendszer Árpád-kori történetének a korábbi kísérleteknél teljesebb képét rajzolja meg. Ennek elérése érdekében a dolgozat sorra veszi nemcsak az egyes vámszedőhelyek történetét, hanem felkutatja az Árpád-kori vásártartó- és átkelőhelyeket is, melyek esetén a vámszedés – a vámra vonatkozó forrás hiánya ellenére – feltételezhető.

Az értekezés forrásbázisát az elbeszélő források, a törvények és az oklevelek alkotják. Az adatgyűjtés során igyekeztem teljes körűen feltárni az Árpád-korra vonatkozó, nyomtatásban megjelent forrásokat. Az értekezés elkészítése során emellett kiadatlan okleveleket is felhasználtam, melyeket elsősorban a történeti földrajz tárgykörében született munkák, illetőleg a regesztagyűjtemények utalásai alapján gyűjtöttem össze. Ugyanakkor az egy forrás kiadásaiban fellelhető különbségek is a kiadatlan anyag felhasználását tették időnként szükségessé.

Az értekezés két nagyobb részből áll. Az elsőben az Árpád-kori vámrendszer kialakulását, fejlődését taglalja a dolgozat, mely külön kitér az Árpád-korból ismert 25 vámszabályzat elemzésére. A másik egység a vám-, a vámmentesség-, a vásár- és az átkelőhelyek adattárát foglalja magában, amely a dolgozat nagyobb részét teszi ki. Ezekben ábécé sorrendben megtalálhatóak az egyes vámszedő-, vásár-, és átkelőhelyekre vonatkozó források, illetőleg azok elemzése.

II.

A vám a középkorban az utazókra és a kereskedőkre kivetett illeték volt. A vámfizetésért cserébe a közlekedők a király védelme alatt álltak. A vámmal nem a szállított árut, hanem az árut szállító kereskedőt sújtották, hiszen az üres szekér után éppúgy vámot kellett fizetni, mint az áruval megrakott szekér után. De nemcsak a kereskedőknek, hanem az országban közlekedő gyalogosoknak, loval közlekedő embereknek is vámot kellett fizetniük. Hasonlóképpen vámmal sújtották a költözőket is, legyenek azok akár

külföldiek, akár az országban élő emberek. A vásárvámért cserébe a vámszedője garantálta a vásár békéjét, a vevő biztosítékot kapott, hogy nem lopott árut vásárolt a piacon.

A vámokat kül- és belvámokra oszthatjuk. Az Árpád-korban a külvámok sorába tartozott a határkapuknál szedett vám és a nyolcvanad. A belvámokat közlekedési-, és vásárvámok csoportjára bonthatjuk. A közlekedési vámok két alcsoportját különböztetjük meg: a szárazföldi (útvám) és a vízivám (rév-, híd-, hajó- és leúsztatott fák vámja). Mindkét csoporthoz tartozik a sóvám, melyet akár a szárazföldön, akár vízen szállítottak, külön vámoztak meg. A belvámok második csoportját alkotó vásárvámokat a tényleges vásárvámok, a helypénzek és a kapuvámok alkotják.

A vásárvám az ispánsági és egyházi központokban kialakult vásárokon jelenik meg először. Az első közlekedési vámszedő-helyek az országban a kereskedelmi utak mentén alakultak ki.

A harmincadot legkésőbb II. András által bevezetett, a királyné számára beszedett vámnak tekintjük. A harmincad bármely típusú – legyen vásár-,

vagy közlekedési vám –, eladományozott vám után járó jövedelem volt, mely a beszedett vám harmincad részét tette ki. Az újonnan felállított vámhelyekre, melyek eredetileg nem voltak királyi kezelésben a harmincad nem terjedt ki. A harmincad az Anjou-korban külkereskedelmi vámmá alakult, melynek kialakulását elősegítette, hogy a külföldről behozott áruk után is kellett harmincadot fizetni már az Árpád-korban

Az írott kútfők sok esetben nem adnak támpontot a vámtípus meghatározását illetően, hanem egyszerűen *tributum* vagy *telonium/teloneum* szóval illették a vámot. Ezen vámszedő-helyek esetén egyéb források – melyek vásártartásra, átkelőhelyre utalnak –, esetleg vámszabályzatok, illetőleg földrajzi elhelyezkedés segítségével lehet meghatározni a vámtípusokat.

A források egy jelentős csoportjában találkozunk a *tributum* szóval adó jelentésben. Ez jelenthetett: terményadót; szőlő utáni adózást; királyi adót; föld után fizetett pénzjáradékot; az erdők használatáért fizetett adót; disznók makkoltatása után fizetett sertéstizedet; halászatért lerótt haladót; malmokban fizetett adót.

Az Árpád-korban a bel- és a külvámok élesen nem különültek el egymástól, mert míg a külvámok csak az országba hozott, illetve kivitt árukra vonatkoztak, addig a belvámok mind a külkereskedelemből, mind a belkereskedelemből származó árukat érintették. Azaz a határkapuknál szedett vám kifizetése még nem mentesítette a külföldi kereskedőket az országban szedett vámok alól, ha csak erre nem rendelkeztek külön mentességgel. A kereskedő ahogy belépett az országba, már a belkereskedelem feltételei voltak rá érvényesek. De nemcsak az országba behozott, hanem az országból kivitt árukat is vámmal sújtották.

A vámszedés alapja nem a terület birtoklása volt, hanem királyi jogból eredt. A 13. században kialakul egy olyan tendencia, hogy a vámbirtokos a vámszedő-helyen igyekszik területtel, illetve minél nagyobb területrésszel rendelkezni. Az újabb vámadományozások során pedig már eleve azt engedélyezték, hogy az adományos valamely birtokán szedjen vámot. Amennyiben a terület birtokosa és a vámbirtokos személye nem egyezett meg, vagy az uralkodó, vagy a terület birtokosa engedélyezte,

biztosította a vámbirtokos számára a vám behajtásának feltételeit.

A vámszedés királyi jogból eredt, így a vámadományozók között elsőként a király jelenik meg. Mellette a királyné és az ifjabb király is biztosíthatott vámadományt. Vámügyekben az ifjabb király is intézkedhetett. Miután az uralkodó eladományozta a vámot, a vámtulajdonos úgy kezelte, mint saját tulajdonát. A királynak az eladományozással nem szűnt meg minden joga a vám felett, amennyiben vámmentességet biztosíthatott bárki számára, bárkinek a birtokában lévő vámra.

A királyi vámpolitika már Szent István korában megjelent hazánkban, maga a vámszedés azonban a korábbi időszakban is ismert gyakorlat volt. I. László és Kálmán uralkodása alatt a vásárvámok biztosításán volt a fő hangsúly. IV. Béla a vámrendszer rendezésére tett kísérletet, amelyre 1255-ből vannak nyomok, hiszen ekkor állapították meg a budai és a győri vámszabályzatot, valamint az esztergomi tételek módosítására is ekkor került sor. A 13. század végén is azokat a vámokat ismerték el jogosnak, melyeket IV.

Béla rendezett és jóváhagyott. Ennek ellenére a 13. század második felében úgy megszorodtak a vámok, hogy az uralkodók a vámok felülvizsgálatára, eltörlésére kényszerültek. Már IV. László kísérletet tett erre, ugyanis elrendelte az V. István halála óta felállított vámok eltörlését. IV. László vámrendszer-felülvizsgálata nem volt eredményes, mivel III. András már törvényben rendelte el, hogy a IV. László uralkodása óta felállított vámokat töröljék el.

Az eredetileg királyi tulajdonban lévő vámok kétharmad-egyharmad arányban oszlottak meg a király és az ispán között. A királyi vámadómozás e kétharmad vámra vonatkozhatott, bár bizonyos esetekben a király az ispáni részt is eladómozta. Emellett a 13. században a *forum liberum* biztosításával az uralkodó nemcsak a saját vámrészéről, hanem az ispáni vámrészről is lemondott. Ez érvényes lehetett az újonnan felállított vámhelyekre is, melyeknél az ispáni részesedés egyáltalán nem jelenik meg a forrásokban. Az ispán a birtokában lévő vámharmadot el is adómozhatta, de csak hivatalviselése idejére. A vámok tizedének birtoklása az egyházmegyékben a püspökök, érsekek joga volt az

Árpád-korban. A vámokból részesedett a királyi, illetve a királynéi *stabularius*, ennek fizetése alól a király menthette fel a vámbirtokost.

A vámokat az uralkodók már a 11. században kezdték eladómozni, kezdetben az egyháziak számára egy-egy vámrészt. Hamis oklevelek, valamint visszaemlékezések szerint már I. István tett vámadómozásokat. Világi személy számára vámadómozást hiteles oklevél szerint II. Géza király biztosított elsőként. A világiak számára történő adómozás azonban nem vált bevett gyakorlattá a 12. században, mivel II. András uralkodásáig újabb adómozást nem ismerünk. A 13. századtól megnő a világiak számára biztosított vámadómozások száma. Ebben az időszakban változik meg a vámadómozások természete, mert már döntően a királyi vámrész teljes eladómozásával találkozunk.

A vámok fizetése nagy terhet jelentett, ezért mindenki igyekezett vámentességi kiváltságot szerezni. A vámentesség lehetett országos, illetve korlátozott. A korlátozott vámentesség vonatkozhatott területre, illetve árucikre. Bizonyos esetekben azonban megfigyelhető,

hogy csak a királyi tulajdonban lévő vámok alól adott mentességet az uralkodó. Mind az országos, mind a területileg korlátozott vámmentességnél megfigyelhető a fél vám alóli mentesség megadása. Emellett ismerünk alkalmi vámmentességeket is, amely egyszeri alkalommal voltak érvényben. Vámmentességet nemcsak a király adományozott, hanem a királyné, az ifjabb király, illetőleg egyes vámok birtokosai. Ezekben az esetekben az immunitás csak a joghatóságuk alatti területre, illetve a birtokolt vámokra volt érvényben. Az országos vámmentesség biztosítása azonban Budánál megtört, mivel a vásárvámot birtokló margitszigeti apácák elérték, hogy minden kereskedő köteles legyen a vámot megfizetni. Országos vámmentességet elsősorban a világiak kaptak az uralkodóktól, de az egyháziakat is megtaláljuk a kedvezményezettek között. Az előbbieknél a belkereskedelemben való részvétel elősegítése, a kereskedelem fellendítése vezérelhette az uralkodókat. Az utóbbiaknak e mentesség elérése a szórt birtokrendszer miatt volt szükséges, mert ennek segítségével a termények szállítása olcsóbbá, könnyebbé vált. A területileg korlátozott vámmentesség az

adományozott számára kereskedelmi tevékenységének elvégzésében segített. Az árucikk szempontjából korlátozott vámmentességek csak a sót és a bort említették, mint a középkor két legfontosabb kereskedelmi árucikkét. Az alkalmi vámmentességek egyszeri alkalomra, általában valamely földterület betelepítésére, vagy építkezéshez szükséges áru szállítására voltak érvényben.

A vámok kiszabásánál két vámtípust különböztethetünk meg: az általános- és a specifikált vámot. Az általánosban kiszabott vámtételeknél nem vették figyelembe a szállított áru fajtáját, hiszen csak szekérszám vámolnak. A specifikált vám esetén vagy tarifált-, vagy értékvámot állapítottak meg. A tarifált vám során az egyes áruajtákra meghatározott összeget, az értékvám során az áru értékével arányos vámot róttak ki. Már a tarifált vám is bizonyos mértékig figyelembe vette az áru értékét, hiszen más vámösszeg jelenik meg a posztó, vagy a búza vámolásánál, de a vámszedés alapja még mindig a szállítóeszköz, vagy kisebb szállítási egység (darab, vég, mázsa, hordó, köteg) alapján történik. Az értékvám az egyetlen, melyet a vámoló áru értékével

arányosan szabták ki, azonban annak megállapítását a vámszedőre bízták. Az értékvámolás során az 1/240, az 1/96, az egyszázad, a kétszázad és az 1/80 vámkulccsal találkozunk a forrásokban. Ezek a vámkulcsok a márkaszámításhoz kötődően (1 márka = 240 friesachi dénár) könnyen alkalmazhatóak voltak. Az 1/96 vámkulcs az 1/240 két és félszeresének felelt meg. Az egyszázad értékvám – és ennek kétszeresének megfelelő kétszázad vám – a többi értékvámtól eltérően, melyek a tizenkettes számrendszeren alapulnak, a tízes számrendszert alkalmazta. Ez arra utalhat, hogy a legősibb értékvámmal van dolgunk, amely elgondolást az is erősíti, hogy az áruajták közül elsőként a sót vették figyelembe, ahol elsőként megjelenik az egyszázad vám. A nyolcvanad vám bevezetését – mivel az Árpád-korban csak a velencei-magyar áruforgalom kapcsán jelenik meg a forrásokban – a Velencével megélénkült kereskedelmi forgalom következményének tekintjük.

Összesen 180 vámszedő-helyet tudunk kimutatni az Árpád-kori Magyarország területén, a vámszedő-helyek száma azonban ennél jóval nagyobb volt, hiszen ismerünk olyan vásárokat, átkelőhelyeket, ahol adattal

ugyan nem rendelkezünk a vámszedésre, de mindenképpen számolnunk kell vele. Az ismert vámok közül 25 esetben ismerjük a vámtarifát, mégpedig 19 közlekedési, 6 vásárvám kapcsán. Ezek között találunk egyetlen vámtételt magában foglalót (pl. Szihalom-buda), és részletesebbeket (Esztergom, Győr, Buda). A közlekedési vámtarifákban található tételek között fellelhetők vásárvámra jellemző adatok, és fordítva. Ennek oka az volt, hogy a közlekedés során akadályt jelentő hidak és révek megállásra kényszeríthették a kereskedőket, így vásárok kialakulását figyelhetjük meg e helyeken (pl. Győr). A vásárvámok kapcsán ezen adatokat a kezdetleges vámtarifálás rovására írhatjuk (pl. Beregszász), illetőleg az elkerült vásár vámbevételének pótlását szolgálták (pl. Esztergom). A vámtételek kiszabásánál az Árpád-korban nem figyelhető meg országos, egységes eljárás, amit a vámköteles áruk, szállító eszközök sokfélesége is mutat. A vámtarifák csak az adott helyre érvényesek, annak érdekeit, az azokon megforduló kereskedők, áruk körét szemléltetik. A vámtarifákat feltehetően kifüggesztették, vagy valamilyen módon közhírré tették.

III.

Az értekezés témakörében megjelent publikációk

- II. András vámmentesség-adományai világiak számára. Acta Historica CXIII. (2001) 41–53.
- A vásár és a vám Árpád-kori törvényeinkben. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Balogh László, Szarka József, Weisz Boglárka. Szeged, 2001. 169–182.
- Bars megye vámhelyei az Árpád-korban. Acta Historica CXV. (2001) 13–23.
- II. András vámmentesség-adományai. Acta Historica CXVII. (2003) 43–61.
- Az esztergomi vám Árpád-kori története. Századok 137 (2003) 973–981.
- A győri vám Árpád-kori története. In: Középkortörténeti tanulmányok. Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged 2003. 227–236.
- Abaúj megye vámszedőhelyei az Árpád-korban. Acta Historica CXIX. (2004) 31–38.
- A Felső-Tisza-vidék vámszedése az Árpád-korban I. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle 39. (2004) 251–257.
- A Felső-Tisza-vidék vámszedése az Árpád-korban II. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle . 40. (2005) 92–97.
- Átkelőhelyek a Tiszán az Árpád-korban. Acta Historica CXXII. (2005) 21–30.
- Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban. In: Medieviztikai tanulmányok. Szerk.: Marton Szabolcs, Teiszler Éva. Szeged 2005. 221–240.